

AZƏRBAYCAN SSR-də MƏDƏNİ QURUCULUQ TƏDBİRLƏRİ (1920-1930-cu illərdə)

AYNUR ƏLİYEVA

*Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
baş müəllim, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

E-mail: aynur.eliyeva.ramiz@mail.ru

Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda qurulduğu ilk dövəmlər ölkə tarixinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də mədəni quruculuq işləri ilk onilliklərdə özünəməxsus şəkildə aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi və Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində ölkənin mədəni quruculuğunu əks etdirən sənədlər mühafizə olunur. Həmin sənədlər əsasında ölkənin mədəni həyatını izləmək mümkündür.

Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatçılarını daha məqsədə uyğun təşkilatlandırmaq üçün forma axtarırları ilə səciyyəvi olmuş, bu istiqamətdə müəyyən təcrübə əldə edilmişdi. Görülmüş işlər 1928-ci ilin yanvarında Birinci Ümumazərbaycan Proletar Yazıçıları qurultayını hazırlamağa və keçirməyə imkan vermişdi. (7, S. 49). 1921-ci ilin yanvarında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində teatr, musiqi, təsviri sənət və foto-kino yarım şöbələri olan xüsusi incəsənət şöbəsi və incəsənətlə bağlı bütün işlərə rəsmi rəhbərlik etmək üçün incəsənət şurası təsis edildi (10, s.174.). N.Nərimanov respublikada keçirilən ilk mədəni tədbirlərin təşəbbüskarı və rəhbəri idi. Bədi, musiqi və teatr idarələrinin formalaşması və inkişafında Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Ə.Əzimzadə, Ə.Haqqverdiyev kimi böyük sənətkarlar fəal iştirak edirdilər. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 18 may tarixli dekreti əsasında bütün xüsusi incəsənət idarə və təşkilatları milliləşdirdi.

Mayılov teatrının bazasında Dövlət teatrı yaradıldı, o vaxt bütün dram və opera kollektivləri orada cəmləşmişdi 1918-ci il qanlı mart hadisələri zamanı erməni daşnakları tərəfindən yandırılmış H.Z.Tağıyev teatrı binasının bərpasına başlandı. [2]. 1920-ci ilin iyulunda Bakıda Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının özəyi olan ilk teatr truppası formalaşdı Bu teatrın inkişafında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdindəki İncəsənət şöbəsində teatr yarım şöbəsinin rəhbəri, görkəmli dramaturq və ictimai xadim Ə.Haqqverdiyevin böyük rolu var idi. Respublikanın teatr həyatında —Tənqid-təbliğ teatrının açılışı da mühüm hadisə oldu. Həmin ilin dekabrında bu teatrın rus truppası yaradıldı. Onun təşkilində rus səhnəsinin aparıcı ustaları - V.Q.Saxnovski (Nümunə-

vi teatrın rejissoru), V.S.Massalitinov (Kiçik teatr), T.Yakulov (Kamera teatrının rəssamı) fəal iştirak etmişdilər [1, s. 493]. Yeni Azərbaycan teatrının tarixində mühüm yer tutan "Tənqid və təbliğ" teatrında Azərbaycan səhnəsinin qocaman ustaları Mirzə Ağa Əliyev, Sidqi Ruhulla və Ələkbər Süheyli də unudulmaz rollar oynadılar. 1922-ci ilin yanvarında Tağıyev teatrının bərpa olunmuş binasında Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyasının tamaşası ilə təntənəli açılışı oldu. Dövlət Dram Teatrı, M.Ə.Əliyev, M.Davudova, G.Hidayətzadə, A.Qurbanov, Sidqi Ruhulla, R.Təhmasib, Ülvi Rəcəb, A.M.Şərifzadə M.Sənani kimi mədəniyyət aləmində Şöhrət qazanmış görkəmli səhnə ustalarının sayəsində yeni teatr sənəti yüksək pilləyə qaldırıldı. 1924-cü ildən teatrın baş rejissoru A.A.Tuqanov teatr sənəti üçün çox iş görmüş, onun vaxtında teatrda studiya yaradılmış, səhnə ustalığı, rəqs ritmi, psixologiya və digər fənlər üzrə məşğələlər aparılmış, teatr isə Dövlət Akademik Dram Teatrı adlandırılmışdı [10, s. 155].

1923-cü ildə Bakıda rus fəhlə teatrı yaradıldı, bu zaman erməni teatrı da fəaliyyət göstərirdi. Teatrların səhnələrində M.Jarov, F.Ranevskaya, M. Jansen və bir sıra istedadlı aktyorlar çıxış edirdilər. 1926-cı ildə Azərbaycan səhnəsində U.Şekspirin "Hamlet" faciəsi ilk dəfə tamaşaya qoyuldu. Baş rolda görkəmli "Azərbaycan Hamleti" A.M.Şərifzadə çıxış edirdi. 1923-cü ildə Bakıda Ş.X.Məmmədova və A.M.Şərifzadənin fəal iştirakı ilə tək cə Azərbaycan üçün deyil, habelə Orta Asiya respublikaları üçün də kadrlar hazırlayan, müsəlman şərqində birinci teatr texnikumu açıldı. Yeni sovet teatrının mürəkkəb və ciddi məsələlərindən biri "sosialist quruculuğu" vəzifələrinə cavab verən repertuar idi. Mətbuat səhifələrində və müzakirələrdə bəzən klassik irsi, onun milli özünəməxsusluğunu inkar edən nihilist fikirlər irəli sürülürdü. Bu zərərli meyillər N.Nərimanov və digər görkəmli ictimai xadimlər tərəfindən pislənirdi. Bu illərin teatr repertuarlarında təsadüfi, bədiilikdən uzaq, sənətə yabançı mövzular da özünə yer tapırdı, lakin onlar həm milli sənət inciləri, həm də dünya klassikası ilə zənginləşmək meylli daha səciyyəvi idi.

Musiqi. 20-ci illərdən milli musiqi incəsənətinin yeni əsaslı inkişafı bazası yaradılırdı. Musiqi fəaliyyətinin təşkilinə Xalq Maarif Komissarlığı rəhbərlik edirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarından bütün ictimai və xüsusi musiqi məktəbləri, studiyalar, musiqi qrupları onun incəsənət şöbəsinin tabeliyinə və nəzarətinə verilmişdi [8, s.12]. 1920-ci il sentyabrın 16-da Azərbaycan İncilab Komitəsinin dekreti ilə bütün musiqi və not mağazaları milliləşdirildi [9]. Musiqi təhsilini "proletar kütlələri" içərisində geniş və plana uyğun şəkildə yaymaq və bütün "proletar" təşkilatlarına xidmət etmək məqsədilə Azərbaycan İncilab Komitəsinin 1920-ci il 10 iyul və 4 oktyabr tarixli dekretləri ilə bütün musiqi alətləri dövlət mülkiyyəti elan edildi [3, s. 46]. Orkestr musiqiçiləri səfərbərliyə alınaraq Xalq Maarif Komissarlığının sərəncamına verildilər. Respublikada geniş xalq kütləsi üçün xüsusi musiqi təhsili sisteminin yaradılmasında peşəkar Azərbaycan musiqisinin əsasını qoyan dahi Üzeyir Hacıbəyovun misilsiz xidməti olmuşdu. Hələ 1920-ci ilin sentyabrında Maarif Komissarlığında musiqi bölməsinin müdiri olarkən o, musiqi akademiyasının və xalq konservatoriyasının açılması, musiqi məktəbinin binasının onlara verilməsi barədə hökumət rəhbərlərinə yazılı müraciət etmişdi. Lakin ixtisaslı musiqiçi kadrlar kifayət qədər olmadığından Xalq Maarif Komissarlığı ilk mərhələdə "geniş zəhmətkeş proletar kütləsinin musiqi savadı" alması məqsədilə 1920-ci il iyulun 26-da Bakının səkkiz fəhlə rayonunda Göbəsi olan vahid musiqi təhsili müəssisəsi - Xalq Konservatoriyası açdı [4]. Xalq konservatoriyası, xüsusilə onun şərq şöbəsi Üzeyir Hacıbəyovun səyi sayəsində geniş xalq kütləsinin musiqi mədəniyyətinə qovuşmasında mühüm rol oynamışdı [6, s. 38.]. Lakin bir tədris müəssisəsində iki ayrı-ayrı istiqamətdə fəaliyyət musiqi təhsilini təkmilləşdirmək yolunda çətinlik yaradırdı. Ona görə 1921-ci il avqustun 26-da Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin dekreti ilə müsəlman şərqində ilk Musiqi Akademiyası təsis olundu. Konservatoriyaya azərbaycanlı şagirdləri cəlb etmək məqsədilə Ü.Hacıbəyov 1922-ci ildə ilk professional Azərbaycan musiqi məktəbini yaratdı. Tezliklə texnikuma çevrilən bu məktəb 1926-cı ildə konservatoriyaya birləşdirilərək milli musiqiçi kadrların tərbiyəsi probleminin həllini sürətləndirdi. Musiqi tədrisi müəssisələrinin hamısında xalq mahnıları və muğam sinifləri olan milli musiqi şöbəsi yaradıldı. Azərbaycan İncilab Komitəsinin 1921-ci ilin yanvarında N.Nərimanovun imzası ilə verdiyi dekretlə

musiqi studiyalarında işləyən dərəcəsiz Azərbaycanlı müəllimlərə ödənilməli zəhmət-haqqı hədləri əməkhaqqı tarifinə daxil edildi [3, s. 77]. 1927-ci ildə AK[b]P-nin VIII qurultayında xüsusi olaraq zəhmətkeşlərin musiqi-bədii təhsil məsələləri müzakirə olundu, təhsil müəssisələrinin maddi bazalarının möhkəmləndirilməsi, tələbələrin qəzalardan cəlb edilməsi, onların təqaüdlə təmin olunması qərara alındı. Qərar qeyd olunurdu ki, partiya "kütlələrin düzgün ideoloji tərbiyəsinə bədii üsulla təsir etməyə" nail olmalı [12, s. 56.], "xalq yaradıcılığı və musiqisinin toplanmasına və öyrənilməsinə" xüsusi diqqət yetirməlidir. Konservatoriyaya 1923/24-cü tədris ilindən M.L.Presman rəhbərlik etmiş, Üzeyir Hacıbəyov rektor müavini olmuş, burada müxtəlif vaxtlarda M.Çemyaxovski, D.Slavinski, S.Bretanitski, B.Semyonov, L.Rastropoviç, L.Yablonko, Q.Qarayev, N.Speranski və bir sıra görkəmli musiqişünaslar işləmişdilər. . Həmin dövrdə Azərbaycanlıların konservatoriyaya cəlb olunmasında ciddi dönüş yarandı. Əgər 1921/22-ci tədris ilində Konservatoriyada təhsil alan 623 tələbə arasında tək-tük azərbaycanlı var idisə, 1926/27-ci tədris ilində 524 tələbənin 331 nəfəri azərbaycanlı, o cümlədən 163-ü qadın idi [11, s.149.]. Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev və digər mütərəqqi musiqi mədəniyyəti xadimləri musiqi folklorunun dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Ü.Hacıbəyov 1921-ci ildə "Azərbaycanda musiqi maarifinin vəzifələri" barəsində mətbuatda çıxış etmişdi. O yazırdı: "Bu istiqamətdə ciddi və vicdanlı iş şübhəsiz ona gətirib çıxaracaqdır ki, Avropa musiqisi ilə yanaşı Şərq musiqisi, nəhayət, layiq olduğu şərəfli yeri tutacaq və bütövlükdə bütün bəşəriyyətin inkişafını təmin edən nəhəng amillərdən biri olacaqdı. Musiqi cəmiyyətinin musiqi şöbəsi komissiyasının Azərbaycan xalq musiqisinin öyrənilməsinə böyük köməyi oldu. Bununla birlikdə Konservatoriyada Azərbaycan xalq mahnı və nəğmələrini öyrənən və toplayan Komitə fəaliyyət göstərirdi. 1927-ci ildə Komitə Ü. Hacıbəyov və M. Maqomayevin redaktə etdikləri və təkmilləşdirdikləri birinci "Azərbaycan türk xalq mahnıları" məcmuəsini buraxdı. Bu sahənin inkişafında 1926-cı ilin mayında təşkil edilən Dövlət Elmi Şurasının (DEŞ) elmi-bədii bölməsinin böyük rolu oldu. Onun başlıca vəzifələrindən biri Azərbaycan xalq mahnı və havalarını yazmaq və toplamaq, şərq xalq çalğı alətlərini və xalq musiqisini öyrənmək idi. Eyni zamanda geniş zəhmətkeş təbəqələr içərisində klassik, xüsusilə simfonik musiqinin təbliğinə ciddi diqqət yetirilirdi. 1920-ci

ildə Bakıda ilk dəfə təşkil olunan müstəqil simfonik orkestrə uzun illər konservatoriyada işləmiş dirijor M. Çernyaxovski rəhbərlik etmiş və simfonik musiqinin təbliğində, populyarlaşmasında xidmətlərinə görə ona Azərbaycan Xalq artisti fəxri adı verilmişdi. Dram teatrında fəaliyyət göstərən, opera truppası 1925-ci ildə Azərbaycan və rus bölmələri olan müstəqil Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrına çevrildi. Bu teatrda Ü. Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan", M. Maqomayevin "Şah İsmayıl" və digər milli bəstəkarların opera və musiqili komediyaları tamaşaya qoyulmuşdu. 1920-ci illərdə hətta fransız bəstəkarı M. Delibanın "Lakme" operasını Azərbaycan dilində səhnələşdirməyə uğurlu cəhd edildi, əsas partiyarı Şövkət Məmmədova oxuyurdu. 1927-ci ildə bəstəkar Qliyerin "Şah Sənəm" operasının birinci pərdəsinin qoyuluşu həyata keçirildi. 20-ci illərdə Bakıda rus opera truppası Borodin "Knyaz İqor", Çaykovskinin "Yevgeni Onegin", "Qaratoxmaq qadın", Musorqskinin "Boris Qodunov", Bizenin "Karmen", Qunonun "Faust", Rossinin "Sevilya bərbəri", Verdinin "Riqoletto", Puççininin "Toska" əsərlərini və s. səhnəyə qoymuşdu. Azərbaycan xalq mahnıları Ü.Hacıbəyovun "Qızıl əsgər", "Qara qız", M.Maqomayevin "Yaz" adlı yeni mahnıları ilə zənginləşdi. Birinci çoxsəsli Azərbaycan xoru yaradıldı. Təntənəli hadisələrə həsr olunmuş, əmək iməcilikləri münasibətilə özünəməxsus mitinq-konsertlər keçirilirdi. Onlar çox hallarda siyasi təşviqat xarakteri daşıyır, "sosializm ideyaları" ruhunda mənəvi və bədii tərbiyəyə xidmət edirdi.

Azərbaycanda sovet musiqi sənətinin inkişaf yolu da asan deyildi. İki meyil - biri Azərbaycan musiqisini Avropa musiqisinə qarşı qoyan, milli sənətə bəstəkar formalarının daxil edilməsinə, xalq çalğı alətlərində notla çalğıya qarşı çıxan mühafizəkar istiqamət və digəri isə milli musiqi irsinin bədii dəyərini, həyatı qabiliyyətini inkar edən nihilist istiqamət var idi.

Ü.Hacıbəyov milli musiqinin Avropa ölkələrindekisi, o cümlədən Rusiyadakı bəstəkar yaradıcılığı nailiyyətləri ilə üzvi qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan dərin realist, mütərəqqi estetik inkişaf prinsipini irəli sürdü. Ü.Hacıbəyov qeyd edirdi: "Bizə, Azərbaycan türklərinə Ümummusiqi incəsənətini öyrənmək, başqa cür desək, Avropa musiqisini öyrənmək üçün vaxt, enerji və vəsait sərf etmək lazımdır? Bəli, lazımdır və zəruridir, ona görə ki, Avropa musiqisini öyrənərkən biz... əsrlərlə inkişaf edən,

özünü mədəni hesab edən heç bir millətin Ümummilliyət əsərlərinə biganə qala bilmədiyi, dünyaya bir sıra dahi yaradıcılar vermiş ümummilliyət incəsənəti öyrənirik". Bununla bərabər o, klassik dəyəri olan, incəsənət kimi formalaşmış və dərin tarixi köklərə malik şifahi musiqi ənənələrini, milli musiqi incəsənətini öyrənməyi də zəruri hesab edirdi. Həyat dahi bəstəkarın uzaqgörən müdrikliyini təsdiq etdi.

XX əsrin sonlarında baş verən ictimai-siyasi hadisələr milli şüurun güclü oyanışı, ədəbi mühitin saflaşmasına, demokratik prinsiplərin daha üstünlük kəsb etməsinə güclü zəmin yaratdı. Yeni ədəbi nəsil nümayəndələrinin yaradıcılığı mühüm yer tutdu. XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəklənməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən biri də milli teatr incəsənətinin inkisafı idi. Hələ əsası yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin 70-ci illərində qoyulan Azərbaycan professional teatrının intibahı üçün yeni əsr mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bu tərəfdən, öz gözəl və rəngarəng istedadları ilə fərqlənən yeni dramaturqların formalaşması, digər tərəfdən aktyor-rejissor nəslinin yetişməsi teatrın müxtəlif janrlarının Azərbaycanca təşəkkülünə çox əhəmiyyətli təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I cild (1920-1937), səh. 493*
2. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 57, s. 1, i. 1164, v.*
3. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 2988, s. 1, i. 2, v. 46. ARDA, f. 57, s. 1, i. 343, v. 77*
4. *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, G345, s. 2, i. 31, v. 119*
5. *Kino jurnalı, 1935, №5. Səh.38.*
6. *MK plenumlarının qətnamə və qərarları. I cild (1920-1937), səh. 493.)*
7. *Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, 1995.*
8. *Ализаде Л. Становление и развитие вокальной фольклористики в ходе культурной революции в Азербайджане (1920-1941 гг.), Автореф. канд. дисс. Баку, 1990.*
9. *Газета "Бакинский рабочий", 18 апреля 1938 г.*
10. *Искусство Азербайджана. Т. XI, стр. 174.)*
11. *История азербайджанской музыки. Баку, 1982, стр. 149.*
12. *Резолюции и постановления VIII съезда Азербайджанской Коммунистической Партии (б). Баку, 1928, стр. 56.*

XÜLASƏ

Bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsində XX əsr məhsuldar bir mərhələ kimi özünəməxsus yer tutmuşdur. Tarixin bu dövrü xüsusiyyətləri, tarixi - ictimai şəraiti ilə fərqləndiyindən bütün bunlar istər-istəməz mədəniyyət və incəsənət sahəsində də öz dərin izini buraxmışdır. Belə ki, əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət qurmaq ideyası bir neçə il təcrübədə həyata keçsə də, tezliklə xalqın həyatı yenidən sözdə suverenlikpərdəsi altında Sovet imperiyasına tabe oldu. 70 il ərzində bu ictimai şəraitdə yaşayan Azərbaycan xalqı, nəhayət əsrin sonuncu onilliyində sözün əsl mənasında dövlət müstəqilliyinə qovuşdu. Göründüyü kimi, XX əsr Azərbaycan xalqının tarixində ictimai-siyasi çevriliş və dəyişiklik dövrü kimi yadda qaldı. Baş verən ictimai-tarixi, siyasi dəyişmələr milli mədəniyyət və incəsənətdə öz təsirini təzahür etdirsə də, ümumiyyətlə, inkişaf nöqtəyi-nəzərindən bu dövrü məhsuldar bir mərhələ kimi səciyyələndirmək olar. Əsrin əvvəllərində milli maarifpərvər qüvvələrin mədəni inkişaf uğrundakı mübariz fəaliyyətləri, həyata keçirdikləri tədbirlər, mədəniyyət və incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin təşəkkülü, formalaşdırılması üzrə çalışmalar Azərbaycanda mədəniyyətin dirçəldilməsinə çox ciddi təkan verdi.

Açar sözlər: *mədəni quruculuq, teatr, tamaşa, musiqi, milli kadrlar.*

Cultural building measures in the Azerbaijan SSR (in the 1920s-1930s) SUMMARY

The 20th century has taken a special place as a productive stage in the enrichment of Azerbaijani culture, which is an integral part of human culture. Since this period of history is distinguished by its characteristics, historical and social conditions, all these inevitably left their deep traces in the field of culture and art. Thus, although the idea of establishing an independent state of the Azerbaijani people at the beginning of the century was realized in practice for several years, soon the life of the people again became subject to the Soviet empire under the cover of so-called sovereignty. The people of Azerbaijan, who lived in these social conditions for 70 years, finally gained state independence in the last decade of the century. Apparently, the 20th century was remembered as a period of social and political revolution and change in the history of the Azerba-

ijani people. Although the social-historical and political changes that took place have manifested their influence in national culture and art, in general, from the point of view of development, this period can be characterized as a productive stage. At the beginning of the century, the militant activities of the national enlightened forces for cultural development, the measures they implemented, the work on the organization and formation of separate fields of culture and art gave a very serious impetus to the revival of culture in Azerbaijan.

Keywords: *cultural construction, theater, performance, music, national cadres.*

Культурно-становление мероприятия в Азербайджанской ССР (в 1920-1930-е годы)

XX век занял особое место как продуктивный этап в обогащении азербайджанской культуры, которая является неотъемлемой частью мировой культуры. Поскольку этот период истории отличается своими особенностями, историческими и социальными условиями, все это неизбежно оставило свой глубокий след в области культуры и искусства. Таким образом, хотя идея создания независимого государства азербайджанского народа в начале века реализовывалась на практике в течение нескольких лет, вскоре жизнь народа вновь стала подчиняться советской империи под прикрытием так называемого суверенитета. Азербайджанский народ, проживший в этих социальных условиях 70 лет, в последнее десятилетие века наконец обрел государственную независимость. Судя по всему, XX век запомнился как период общественно-политической революции и перемен в истории азербайджанского народа. Хотя произошедшие социально-исторические и политические изменения проявили свое влияние в национальной культуре и искусстве, в целом с точки зрения развития этот период можно охарактеризовать как продуктивный этап. В начале века боевая деятельность национальных просветительских сил по культурному развитию, реализуемые ими меры, работа по организации и формированию отдельных областей культуры и искусства дали очень серьезный толчок возрождению культуры в Азербайджане.

Ключевые слова: *культурное становление, театр, спектакль, музыка, национальные кадры.*